

איגוד מבחר מאמרים במדעי היהדות

כרך ג לשונות, ספרויות, אמנויות

בעריכת
תמר אלכסנדר
יוסף טובי, דן לאור, זיוה עמישי-מייזלש, אורה שורצולד

מוזכירת המערכת
רונאלת מרדלר

האיגוד העולמי למדעי היהדות
ירושלים תשס"ח

פיוטי הדרן לסיום לימוד מסכת: סוגה חדשה יחסית בשירת הקודש העברית

מאיר נזרי

מבוא

פיוטי הדרן הם פיוטים שנתחברו לאירוע הסיום של לימוד מסכת תלמודית אחת או כמה מסכתות. המילה הדרן היא ארמית ומקורה בנוסח קריאת הסיום בגמר לימוד של מסכת בתלמוד: 'הדרן עלך מסכת [...]'. שני פירושים לקריאה זו, כפי שסיכמם הרב עדין שטיינזלץ: הפירוש המקובל הוא 'חוזרים אנו', כלומר, זוהי הבטחה לשוב ולחזור על מסכת זו. אך הדרן נתפרש גם משורש 'הדר' העברי במובן הדרגה. כלומר, הדרנו הוא בלימוד תורה, ומאחר שאנו הם לומדיה, הרי אנו גם כבודה של התורה, ו'הדרן עלך' משמעו הדרנו עליך.¹ מכאן שם הסוגה 'פיוטי הדרן', שאני מציע כאן לראשונה.

פיוטי הדרן נכתבו במאה השבע עשרה ואחריה, ולפיכך הם נחשבים כסוגה חדשה יחסית בשירת הקודש העברית. סוגה זאת עדיין לא זכתה למחקר יסודי מקיף, אך היו כמה חוקרים שהתייחסו אליה במחקריהם. חיים זעפרני היה הראשון שציין בספרו 'השירה העברית במרוקו' את הסוגה של פיוטי ההדרן בשם 'פיוטים לסיום מסכתא', והוסיף הסבר כללי וכמה שמות של פיוטים.² אפרים חזן כתב סקירה כללית על סוגה זו בספרו 'השירה העברית בצפון אפריקה',³ ודן בשיירי הדרן של ר' דוד בן-חסינ' בספר שההדיר למשורר זה.⁴ בנימין בר-תקווה התייחס לסוגה זו בקצרה במהדורתו המדגמית לפיוטי יעקב אבן צור,⁵ שכלל בה גם פיוט הדרן אחד.⁶

1 נוסח ההדרן ופירושו ראה בסוף כל מסכת במהדורת שטיינזלץ, דוגמת סוף מסכת סוכה ירושלים תשמ"ד, עמ' 239. וראה גם הרב יהושע מאמאן, יד חרצים, דרוש לסיום, עמ' יז, בתוך ספר יד רמ"ה, ירושלים תשנ"א. על הנוסח ההדרני ראה גם בהמשך.

2 ח' זעפרני, השירה העברית במרוקו, ירושלים תשמ"ד, עמ' 71–72, 145.

3 א' חזן, השירה העברית בצפון אפריקה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 97–98.

4 א' חזן וד' א' אלבאז (מהדירים), תהילה לדוד, לוד תשנ"ט, עמ' 112, 666–671.

5 ב' בר תקווה, (מהדיר), פיוטי ר' יעקב אבן צור, ירושלים תשמ"ח, עמ' 63.

6 בר תקווה (שם), עמ' 174–175.

יוסף שטרית התייחס לכמה בתים נבחרים מפיוטי הדרן שכתב ר' עמרם אלבאז כאל שירים שנכתבו לאירועים מיוחדים וכשירה קהילתית, והשתמש בהם כדי להדגים את מצבם הקשה של ישראל בגלות.⁷ דבורה ברגמן כללה בספרה 'צרור זהובים'⁸ שלושה סוניטים של פיוטי הדרן ממשרורי איטליה, שאדון בהם להלן, וצבי מלאכי חשף פיוט הדרני אחרון מאזור תאפילאלת במרוקן והקדיש לו מאמר.⁹

בחיפושי אחרי פיוטים המתאימים לסוגה הזאת, מצאתי כ-66 פיוטים: שישה מאיטליה, שבעה מאמסטרדם, כ-40 פיוטים ממרוקן, שניים מאלג'יריה, חמישה מג'רבה, שניים מבבל וארבעה מאשכנז.

מטרת המאמר היא לדון בסוגה של פיוטי ההדרן ולאפיין אותה. למאמר שלושה פרקים עיקריים: הפרק הראשון עוסק במקורות של המנהג היהודי לציין את סיומו של לימוד ממושך בחגיגה ובפיוט. הפרק השני דן במאפיינים המייחדים את פיוטי ההדרן, מנתח כמה פיוטים ומסווג את הפיוטים לארבע קבוצות עיקריות: פיוטי הוויי, פיוטי מבואות, פיוטים אלגוריים ופיוטים בשבח התורה וסגולותיה. בסוף הדיון מובא פיוט לדוגמה, מוהדר ומפורש בליווי מבוא פרוסודי. הפרק השלישי הוא פרק אינפורמטיבי המספק רשימה של פייטנים ואת שמות פיוטיהם.

המקורות לחגיגת סיום הלימוד של מסכת תלמודית

מנהג קדום הוא בקהילות ישראל לעשות סעודה ויום טוב ביום סיום לימודה של מסכת תלמודית. מהתלמוד אפשר ללמוד, כי כבר אביי נהג לחגוג עם תלמידיו את סיום לימודה של מסכת מסוימת: 'אמר אביי: תיתי לי דכי חוינא האי צורבא דרבנן דשליש מסכתיה עבידנא יומא טבא לרבנן'¹⁰ (תרגום: תזקף לי לזכות, שכאשר אני רואה תלמיד חכם זה, שסיים מסכת שלו, אני עושה יום טוב לתלמידים). רש"י מעיר: 'אביי ראש ישיבה היה'.¹¹ דבר המלמד על חשיבות הסיום ועל החובה שראה לעצמו אביי במעמדו כראש ישיבה לעודד את המסיימים.¹²

בתלמוד אפשר למצוא עוד דוגמאות לחכמים שנתנו ביטוי של שמחה על תלמודם. למשל, רב יוסף היה מצווה על בני ביתו ביום שבועות להכין לכבודו עגל משולש, מובחר, ונימק את בקשתו בטענה: 'אי לאו האי יומא דקא גרים, כמה יוסף איכא בשוקא'¹³ (תרגום: אלמלא יום זה הגורם [שבו ניתנה תורה, שלמדתי], כמה אנשים בשם יוסף, יש בשוק [הכוונה לומר: ואיזה

7 'שטרית, שירה ופיוט ביהדות מרוקן, 'ירושלים תשנ"ט', עמ' 97-102.

8 סוניטים עבריים מתקופת הרנסאנס והבארוק, 'ירושלים תשנ"ח', שיר 122; שיר 354; שיר 399.

9 צ' מלאכי, 'הפייטן ר' יחיא אדהאן כותב שיר לר' אבנר צרפתי במרוקן', מהות, כ"ה (תשס"ג), עמ' 109-114.

10 בבלי, שבת קי"ז ע"ב-קט"ז ע"א.

11 שם, קיט ע"א דיבור המתחיל 'עבידנא יומא טבא לרבנן'.

12 ראה על כך גם הרב י' מאמאן, יד חרוצים דרוש לסיום, עמ' יז בתוך ספר יד רמ"ה, 'ירושלים תשנ"א'.

13 בבלי, פסחים ע"ב.

הבדל היה בינם לבינינו). דבריו אלה של הרב יוסף זכו ברבות הימים, שתלמידי ישיבות בארץ מן החוגים של הרב קוק ישירו אותם יחד עם שאר השירים בחג שבועות.¹⁴ דוגמה אחרת היא מנהגו של רב ששת לחזור על תלמודו בכל יום. בתום החזרה היה שר לכבוד עצמו ותורתו ומילות השיר הן מעין גרעין ראשוני לפיוטי הדרן:

'חֲדָאִי נַפְשָׁאִי, חֲדָאִי נַפְשָׁאִי / לֵךְ קִרְאִי, לֵךְ תִּנְאִי'¹⁵

(תרגום: שמחי נפשי, שמחי נפשי, בשבילך קראתי במקרא, בשבילך שנית במשנה).

אהרן מירסקי מציין בספרו 'הפיוט', שבתקופת התלמוד, 'כשהיו התלמידים נפטרים בסיום הלימודים לבתיהם וחוזרים כל אחד לעירו, היו נועדים למסיבה ואומרים דברי ברכה או דברי שיר'.¹⁶ הוא מביא שיר כזה שנוסחו מופיע בתלמוד:

עולמך תראה בחיך / ואחריתך לחי העולם הבא / ותקנתך לדור דורים
לפך יהיה תבונה / פיך ידבר חכמות / ולשונך ירחיש רננות
עפעפיך ישירו נגדך / צינך יאירו במאור תורה / ופניך יזהירו כזהר הקיץ
שפתותיך יביעו דעת / וכליותיך תעלזנה מישרים / ופעמך ירוצו לשמע / דברי עתיק
יומין¹⁷

מסורת של חנוכות מפעלים גדולים הצורך לחוגג את סיום לימודה של מסכת מסוימת נעוץ במסורת היהודית לציון את סיומו של מעשה רב חשיבות דוגמת שבע התרחשויות המנויות במדרש, שסיומן מצוין בחגיגה הנקראת 'חנוכה': חנוכת בריאתו של עולם, חנוכת המשכן, חנוכת בית ראשון, חנוכת בית שני, חנוכת החומה, חנוכת בית חשמנאוי וחנוכת עולם הבא, היא סיום הגלות ובוא הגאולה לעתיד לבוא. על החשיבות שיוחסה לציון סיומו של מעשה מסוים אפשר ללמוד גם מההנחיות הניתנות בספר דברים לעם ישראל בעת יציאה למלחמה. הנחיות אלה פוטרות גברים, שעדיין לא חנכו את ביתם החדש או את כרמם מלצאת למלחמה:

'מִי הָאִישׁ אֲשֶׁר בָּנָה בֵּית חֶדֶשׁ וְלֹא חָנְכוֹ יֵלֶךְ וְיֵשֵׁב לְבֵיתוֹ [...] וּמִי הָאִישׁ אֲשֶׁר נָטַע כֶּרֶם וְלֹא חָלְלוֹ [...] וּמִי הָאִישׁ אֲשֶׁר אָרַשׁ אִשָּׁה וְלֹא לָקָחָהּ יֵלֶךְ וְיֵשֵׁב לְבֵיתוֹ'.¹⁸
לפי שכל זמן שהעניין לא הושלם, יש עגמת נפש בדבר (כ'ע')

14 מנהג זה איננו ממוסד ואינו רשום בספרי המנהגים, אך על פי ראיונות טלפוניים שערכתי הוא חדש יחסית. בזמני (תשכ"ו) שרו אותו ישיבת בני עקיבא כפר הראה, וגם אחרים מאשרים זאת דוגמת פרופ' בנימין בר תקוה מבר אילן, הסובר, שהמנהג הוא ברוח החוגים של הרב קוק.

15 בבלי, פסחים נ"ב.

16 א' מירסקי, הפיוט, ירושלים תש"ן, עמ' 64.

17 מקור השיר: בבלי, ברכות י"ז ע"א.

18 דברים כ 5-7.

ר' שלמה בן יחיאל לוריא (מהרש"ל) רואה בט"ו באב מקור נוסף לעריכת סעודה ביום סיום מסכת. ט"ו באב נחשב ליום טוב מטעמים שונים.¹⁹ טעם אחד הוא שביום זה גומרים לכרות עצים למזבח בבית המקדש. לפיכך קראו לו 'יום תבר מגל' (יום שבירת המגל), לפי שמתאריך זה תשש כותה של חמה, ואין העצים יבשים דים, והיו עושים אותו חג לכבוד גמר המצווה, ומכאן לומד מהרש"ל על עשיית סעודה ויום טוב ביום גמר הלימוד של מסכת.²⁰

החגיגה לסיום קריאת התורה והתלמוד ר' משה בן-נחמן (רמב"ן) מציין בפירושו למקרא כמה חגיגות סיום, למשל החגיגה לכבוד קבלת התורה, החגיגה לכתיבת התורה על האבנים, והסעודה, שעשה שלמה לגומרה (=לסיום קריאתה) של תורה.

על הפסוק 'ויתן את האלהים ויאכלו וישתו'²¹ כותב רמב"ן: 'שעשו שמחה ויום טוב, כי כן חובה לשמוח בקבלת התורה, כאשר [כמו ש] צוה בכותבם כל דברי התורה על האבנים "וזבחת שלמים ואכלת שם ושמתחת לפני ד' אלהיך".²² על פי רמב"ן, זהו המקור לחגיגת סיום קריאת התורה. כאן המקום להזכיר את המנהג לציין את סיום קריאת התורה בחגיגת שמחת תורה.²³ בכמה קהילות נוהגים לסיים גם את לימוד הש"ס (כל התלמוד הכולל גם משניות) ביום זה.²⁴ שני הסיומים מלווים בחגיגות, בסעודות בקריאת הנוסח ההדרני המשותף. לכבוד סיום קריאת התורה קורא הקהל 'הדרן עלך אורייתא קדישתא',²⁵ ואילו לסיום הקריאה בתלמוד קורא הקהל: 'הדרן עלך מסכת מגילה והדרן עלך [...] דעתן עלך מסכת מגילה ודעתך עלך לא נתנשי מינך מסכת מגילה ולא נתנשי מינך לא בעלמא הדין ולא בעלמא דאתי' (תרגום: חוזרים אנו אליך מסכת מגילה ותחזיר אלינו [...] דעתנו עליך [...] ודעתך עלינו לא נשכח ממך מסכת [...] ולא תשכחי ממנו לא בעולם הזה ולא בעולם הבא).²⁶

חשיבות הבקיות במסכת שלמה או בכל הש"ס ממקורות העוסקים בהסמכת חכמים עולה, כי הייתה דרישה שהחכמים יתמצאו במסכת שלמה או במסכתות שלמות. התלמוד מספר שכאשר הסמיכו חכמים את ר' אמי ואת ר' אסי, שרו לכבודם את השיר המצוטט להלן:

- 19 בבלי, תענית ע"ב ובבא בתרא קכא ע"א.
- 20 מהרש"ל (שלמה בן יחיאל לוריא), ים של שלמה, ירושלים תשנ"ו, בבא קמא סוף פרק ו, סימן מז.
- 21 שמות כד 11.
- 22 פירוש רמב"ן שם.
- 23 א' יערי, תולדות חג שמחת תורה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 15.
- 24 יערי (שם), עמ' 333.
- 25 יערי (לעיל הערה 23), עמ' 151.
- 26 נוסח ההדרן בפירושו ראה שטיינולץ בסוף כל מסכת תלמודית. השתמשתי בנוסח המופיע בסוף כל מסכת ופירושו מופיע בכל מסכת תלמודית מהדורת שטיינולץ.

כל מן דין וכל מן דין סמוכו לנא...

לא תסמכו לנא לא מסרמיטין ולא מסרמיטין

ואמר לה לא מן חמיטין ולא מן טורמיטין²⁷

(תרגום: הכול כמו מזה והכול כמו מזה [כר' אמי ור' אסי] סמכו לנו, אל תסמכו לנו לא מידועי חלקי המסכת או קטעים ממנה [...]) לא מידועי חמיטין המסכת או שליש ממנה).

שיר זה מלמדנו על חשיבות הבקיאיות במסכת שלמה, ולא על חלקים ממנה. לפיכך שרו אותו רק על הבקי במסכת שלמה. השיר הוא אפוא בו בזמן שיר הסמכה וגם שיר לכבוד מי שלמד ובקי במסכת שלמה – התנאי להסמכתו. זהו אפוא גרעין גם לפיוטי הדרן לסיום לימודה של מסכת. המאמר 'אשרי' מי שבא לכאן ותלמודו בידו' נזכר ארבע פעמים בתלמוד בהקשר למיתתו.²⁸ כאשר בא מלאך המוות לקחת את נשמתם של חכמים, הם מבקשים ממנו ארכה של 30 יום כדי לחזור על תלמודם, משום ששמעו שבעולם האמת אומרים 'אשרי' מי שבא לכאן ותלמודו בידו'. הביטוי 'תלמודו בידו' – נתפרש כגרסתו עמו, שבקי בתלמודו בעל-פה,²⁹ ותלמודו התפרש שמה כמה שהספיק ללמוד.³⁰ על פי 'חפץ חיים' (הרב ישראל מאיר הכהן מראדין), לימוד מסכת שלמה הוא בגדר 'אשרי' מי שבא לכאן ותלמודו בידו'.³¹ תלמוד תורה נכלל בין הדברים שאין להם שיעור,³² ודי בקריאת שמע בוקר וערב כדי למלא את חובת 'הגית בו יומם ולילה'.³³ מכאן שתלמוד תורה יש לו שיעור למטה (הדרישה המוערית של כמות החומר שיש ללמוד, שהיא קריאת שמע פעמיים ביום), אבל אין לו שיעור למעלה (הדרישה המרבית שהיא כל התלמוד, שהוא בבחינת 'הגית בו יומם ולילה').³⁴ על פי זה אפשר להבין שגם הביטוי 'תלמודו בידו' אין לו שיעור למעלה, והשאיפה היא, שתלמודו יקיף את כל הש"ס. לפיכך הנוסח הוא 'אשרי'. יש מי שסובר, ש'תלמודו בידו' מוסב על לימוד המשנה,³⁵ בבחינת 'כל השונה הלכות בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא'.³⁶ מכאן אולי המנהג ללמוד כל יום ח"י פרקי משניות, שעל סגולתו כותב ר' אייזיק מקאמרנא 'ויהא בקי בהם, עד שיוכל לחזור ח"י פרקים כל יום, ואז יעול

27 בבלי, כתובות יז ע"א.

28 בבלי, פסחים ז ע"א; בבלי, בתרא י ע"א; בבלי, מועד קטן כח ע"א; בבלי, כתובות עז ע"ב.

29 כך פירשו רבנו גרשום ורבנו חננאל.

30 תוספות בבלי, ברכות לח ע"ב דיבור המתחיל 'כל תלתין יומין'.

31 י"מ הכהן, תורת הבית, ירושלים תשל"ד, עמ' נב.

32 משנה, פאה א, א.

33 על פי פירוש רבנו עובדיה מברטנורא שם פאה א, א.

34 שיעור למטה ראה רבנו עובדיה (שם), ושיעור למעלה ראה י"מ תורת הבית, ירושלים תשל"ד, עמ' נב.

35 כך כותב ר' משה חאגיז (1761–1762) ראה מבוא למשנה, ששה סדרי משנה מנוקד, ירושלים תשמ"ח,

עמ' כה.

36 בבלי, מגילה כח ע"ב.

לעלמי דאתי (יכנס לעולם הבא) בשובע שמחות'.³⁷ מנהג זה נמשך גם בימינו, ויש הבקיאים בכל ש"ס המשניות בעל-פה.³⁸ לימוד ח"י פרקים בכל יום מביא לסיום כל הש"ס ב-30 יום, ואפשר, שמנהג זה נשען גם על מנהגו של רב ששת לחזור על כל תלמודו בכל חודש.³⁹

בימי התלמוד היו מתכנסים חכמים בירחי כלה, אדר ואלול, ובכל אחד מהם היו מסיימים מסכת אחת, שעסקו בה בעיון לפני כן.⁴⁰ לפי אחד ההסברים, אותה מסכת נקראת מסכת כלה' (המסכת העונתית),⁴¹ ועל פי זה היו לומדים כל שנה שתי מסכתות בעיון, עד שמשלימים כל התלמוד. באופן זה היו מסיימים את כל הש"ס (בעל-פה) במחזור של 30 שנה.⁴² הייתה קיימת אפוא אפשרות שהלומד ילמד את כל התלמוד יותר מפעם אחת בחייו. בצרפת נתפרסמה ישיבתו של ר' יצחק בן שמואל (ר"י הזקן, נפטר בשנת 1190), אחד מבעלי התוספות המובהקים, שהיו לומדים לפניו 60 מבעלי התוספות, שכל אחד מהם היה בקי במסכת אחת, ועסקו בליבון סוגיות הש"ס.⁴³

גם בדורות האחרונים ובדורנו, שבו הלימוד איננו בעל-פה, יש הזוכים לסיים את לימוד התלמוד פעם אחת או אף כמה פעמים בחייהם.⁴⁴ התופעה הפכה נפוצה עם ייסוד הדף היומי הנלמד בעולם היהודי כולו, וכל הש"ס מסתיים בכל מחזור של שבע שנים.⁴⁵

37 ראה סוף המבוא למשנה (לעיל הערה 35), עמ' כו. על מנהג זה ראו גם בהקדמה לספר 'כף החיים' מאת ר' יעקב סופר כרך א'. ידוע על ר' יעקב אביחצירא, שהיה חוזר כל לילה ח"י פרקים של משניות, ראה בהקדמה של ר' רפאל משה אלבאז בספר 'מעגלי צדק' מאת ר' יעקב אביחצירא, 'ירושלים תרנ"ג.

38 בשיחה טלפונית (ה' אייר תשס"ג) עם הרב חיים סבתו (מחבר הספר 'ארץ מארץ תצמח', ישראל 1997) נודע לי, שהוא בקי בכל ש"ס המשניות בעל-פה, וכל יום הוא חוזר על ח"י פרקים בעל-פה. תודתי לד"ר אבי עילם אמולג שקשר בינינו ולשכננו היקר, ר' חיים פרטוק, שהשאיל לי לקריאה את ספרו של הרב חיים סבתו.

39 על פי בבלי, פסחים סח ע"ב.

40 תיאור מפורט ראה אצל יהודה בר ברזילי הנשיא הברצלוני, ספר העתים, קרקא תרס"ג, סימן קס"ח דיבור המתחיל 'ת"ר ביום טוב' ורש"י בבלי, בתרא קנו ע"ב דיבור המתחיל 'מהדורא בתרא'.

41 שטיינגולץ, בבלי, שבת קיד ע"ב בעיונים שם.

42 ראה לעיל הערה 40.

43 י' הלפרין, אנציקלופדיה לבית ישראל, כרך 12, עמ' 74; 'ישיבה' (שם), עמ' 120. בנוסף אחר לסיפור זה, כל אחד מ-60 התלמידים היה קרוי בשם מסכת מסוימת, ובשם זה היה קורא לו רבו כל אימת שפנה אליו (מפי כמה תלמידי חכמים שלא זכרו את המקור).

44 ר' משה סופר (1762-1839), הידוע בשם 'חתם סופר', סיים את כל הש"ס בגיל 16. ראה הלפרין (שם), כרך 15 ערך סופר, עמ' 233; י' יונגסטוק, איש האלקים, מסכת חייו של הרב משה סופר זצ"ל 'חתם סופר', ירושלים תשס"א, עמ' 80. הגאון מוילנא סיים את כל הש"ס בגיל 22, והיה חוזר על תלמודו מדי 90 יום. ראה הלפרין (שם) ערך אליהו בר שלמה זלמן, כרך 2 עמ' 187.

45 רעיון הדף היומי עלה על ידי ר' מאיר שפירא מלובלין בכנסייה הגדולה של אגודת ישראל, בווינה תרפ"ג/1923. ראה הלפרין (לעיל הערה 42), ערך שפירא מאיר, כרך 20, עמ' 32.

הסוגה ואפיוניה

אפשר לחלק את פיוטי ההדרן מבחינת תכניהם לארבע קבוצות עיקריות:

- א. פיוטי הוויי, שעיקרם הוא תיאור של החגיגה: הסעודה, השמחה, השירה והזמרה.
- ב. פיוטי מבואות העוסקים בתיאור יצירת התורה שבעל־פה על מרכיביה.
- ג. פיוטים אלגוריים על הגלות והגאולה.
- ד. פיוטים העוסקים בשבח התורה וסגולותיה עבור הלומד או המשלבים בתוכם תיאורים מדרשיים ממעמד הר סיני ויום מתן תורה.

א. פיוטי הוויי

בקבוצה זו נכללים רוב הפיוטים מאיטליה ומאמסטרדם, פיוטיו של יעקב אבן צור, שני פיוטים של ר' דוד בן־חסין, הפיוט 'אשיר שירה' של ר' עמור אביטבול, הפיוט 'עת הזמיר הגיע' של ר' עמרם עמאר והפיוטים מאשכנז 'אמריה נעימה' ו'דום שמים'. להלן סקירה מדרגית:

פיוטי הוויי מאיטליה⁴⁶

שיריו של ר' יהודה אריה ממודינה (ריא"ם), הנחשב כפייטן הראשון שחיבר פיוטי הדרן, מתמקדים בתיאור הוויי השמחה. ריא"ם חיבר שני שירים לסיום לימוד מסכת 'כתובות' המופיעים בדיוואן שלו. שיר אחד הוא 'אנשי ישיבת שם' (שיר ע"ג), הפותח במדריך הרפרני: 'שירה בפי כל איש ברחובות / הדרן עלך מסכת כתובות'. הוא נכתב במסגרת חגיגה שהתקיימה בר"ח שבט השפ"ב (1622) ושלוותה בשמחה גדולה: 'קהל וינציאָה העדינה / היום יהי עלו ורק שמה'. לימוד המסכת ארך, על פי השיר, כתשע שנים: 'מקץ וסוף שנים הם כמו תשע / ללמד זמן נשאת הבתולה'. השיר משלב את שמחת החגיגה עם דברי שבח לרב שמחה לוצאטו, והמילה שמחה נושאת משמעות כפולה: לכבוד אירוע השמחה ולכבוד הרב שמחה: 'צל הוד צבאם שר איש שבתה... / כולל בין ומדע // אלוף לישראל אור ושמחה / בשמו לבית לוצ' אטו ונדע'. השיר מכיל גם איתולים ללומדים: 'חיים ושלום למחזיקים / בה גם לתלמידים ואנדה'. ונחתם בחותם הגאולה והגואל 'עד כי יהי רצון אל ויאל / לשלח משיח צדק ומנחה'. שיר שני לסיום אותה מסכת, נכתב בצורת מכתם ושמו 'איך תמאן' (שיר קמ"א). תוכנו הוא מעין קריאה לסעודה חגיגית לסיום המסכת, שהמשרור משווה לה שמחה של כלולות לכבוד ה' בתולה הנשאת' שבה פותחת המסכת:

איך תמאן חברת למוד תורה לבל / תת לכל בה דגים ומגדנות
אם בתולה נשאת ושמלה פרשה / הוד כבודה גלה לכל פנות

46 תודתי נתונה לפרופ' דבורה ברגמן על הערותיה בדבר קיומם של פיוטי הדרן באיטליה באנתולוגיה שלה, 'צרור זהובים', ובדיואן לר' יהודה ראובן ממודינה ועל הערות נוספות.

זהו משל למסכת עצמה, על דרך המדרש לפסוק 'תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב',⁴⁷ האומר: 'אל תהא קורא מורשה אלא מאורסה'.⁴⁸

שיר שלישי (שיר ע"ד) מוקדש לסיום מסכת 'גיתין' ופותח בשירה לכבוד האירוע: 'תודות נתן לאל שיר ורגלים / בנגינות מזמור רגן ושבתה'. גם בו שילב המשורר דברי שבת לרב שמחה לוצאטו: 'סיני עוקר הרים הרב שמחה', וחותם בסיבה לאירוע:

'הסיר מהם מונע כל מסטין / עד כי השלימו מסכת גטין'.

פיוטי הוויי מאמסטרדם

קובץ פיוטי הדרן מאמסטרדם של המשורר ר' משה די יהודה פיזא⁴⁹ מכיל שירים לפי סדרם עם כתובות ותאריכים, ופרטים המלמדים על ההוויי המיוחד של החגיגות. הם הושרו בליל הסיום לפני תפילת ערבית, אחרי ערבית או במסגרת הסעודה לכבוד קבוצות לימוד. פיוטים אלה מתאפיינים בפשטותם ובעממיותם בהשוואה לפיוטי איטליה.

ראויים לציון שני פיוטים: א. שיר סטרופי כתוב כדרמה, המופיע תחת כותרת ראשית גדולה 'לסיום מסכתא', ואחריו מיד כותרת קטנה 'על השלחן הטהור'. השיר כתוב בבתים מרובעים, בחריזה המתחלפת בכל בית. השיר מספר סיפור ובו ארבע דמויות, כפי שכתוב בכתובת השיר: 'יהי היום וינערו בשלום יחדיו שלשת החברים אשר נקבו בשמות: נח, דניאל ואיוב ומרעם האהוב אשר נלווה עמהם אשר נקרא בשם מנחם לילך לבית משתה היין ובהיותם יושבים על השלחן אוכלים ושותים ושמהים קרא מנחם לרעיו וישא קולו ויאמר [...] כל דמות שרה בית אחד או שניים בלחנים מתחלפים (מעל כל מהירות רשום שם הלחן, כלומר, שם של שיר ידוע שעל פיו יש לשיר: לחן מה אחרית, לחן שאו זמרה... [דפים לח-לט שם] עם הערות בין הבתים). כל השיר סובב על היין, כאילו חובר לכבוד פורים וייתכן שאו נעשתה הסעודה. באחד הבתים מתואר תפריט הסעודה. את שלושת הטורים הראשונים שרים כולם, ככתוב בהנחיות מעל למחרוזות. הטור הרביעי מושר על ידי שלושת הרעים כרשום ליד המחרוזות: 'רק גן עם שמן חמץ / עוף צלוי טוב ובשר צגל / יערב פיד לתת אמן / (נח): יין! (דניאל): כוס גדול (איוב) ורגל'. השיר נחתם בשני בתי ברכה. מילות הבית האחרון הן: 'אשא קולי בעז נאל / אחי רעי למענכם / תמיד תהיו בחדותכם / אמן כן יעשה האל'.

השיר רווי בתיאורי שתייה ושמחה המלמדים על ההוויי המיוחד של סיום לימוד המסכת. בסיום הפיוט מופיעים הפרטים הבאים: 'וישוו ביי"ב טבת שנת התקל"ד הפעם הראשונה בסעודת השלמת מסכת סוכה והתחלת סנהדרין בחברת למוד התלמידים'.

ב. השיר השני מופיע תחת כותרת גדולה 'זה מורה באצבע', ובגוף משלוש עשרה סטרופות

47 דברים לג 4.

48 בבלי, פסחים מט ע"ב.

49 שיר אמונים, אמסטרדם תקנ"ג. תודות נתונה לד"ר צבי מלאכי שיידעני על ספר זה.

מרבועות טורים בחריזה שווה המתחלפת בכל סטרופה. כל הבתים חוץ מן האחרון פותחים בשאלה 'מי' ומלווים בפומון המופיע בשני הטורים האחרונים של המחרוזת הראשונה. חזו כתובת השיר: 'הדרך הנהוג בתברות למכור המצות קודם סיום מסכתא כדי שיבא כל אחד עם מצותו וביום הסיום על השלחן הטורר יסוררו כאלה לכבוד כולם ויורו אליו באצבע הוא זה'. השיר מונה את המצוות הנמכרות: מתחיל המסכת, השושבינים, מתפלל מנחה, מסדר הזמירות, מדליק הנרות, האומר הדרן עלך, אומר ההשכבות, בוצע המוציא, אומר ברכת מזון, מוכר המצות [מצוות], ראש לשיר פזמונים ומדריך הוגי תורה. השיר מלווה ברפרין לאחר כל בית: 'הורו כְּאַצְבַּע הַסִּירו כּוֹבֵעַ / וְשֹׂאן נָא קוֹל יְחִדּוֹ / הוּא זֶה הוּא זֶה! להלן שלושה בתים והטור המסיים את הפיוט:

'מי הוא הַחֶתֶן הַמְשָׁלִים / לִפְנֵי עֲדָה וּבִמְקָהִים
מי הוא מִתְחִיל הַמַּסְכָּת / בְּאוֹר תּוֹרָה הַמִּנְסָכָת?
מי אֱלֹה אֶל צֶדֶם פּוֹנִים / רְעִים טוֹבִים וּמַצְיִנִים
הַשּׁוֹשְׁבִינִים הַנְּחַמְדִּים יְרָאִי הָאֵל גַּם נִכְבְּדִים?
מי האומר הַדֶּרֶן עֲלֶיךָ / בְּנִתִּיב מִצּוֹת חֶשֶׁק הַלֵּךְ
וּסִגְן טוֹב מִי הוּא לֹא נִעְלָם / אֶל אִמְרָתוֹ חוֹכִים כָּלֶם?
'בָּא גּוֹאֵל כְּדָבָר חוֹזֶה / כִּי אֲנִי נֹאמֵר הִנֵּה הוּא זֶה'.⁵⁰

פיוטי הוויי ממרוקו

תיאורי הוויי מצויים ברוב פיוטי ההדרן שלפני המשוררים למשפחת אלבאו. בולטים במיוחד הם הפיוטים של ר' יעקב אבן צור ושל ר' דוד בן-חסין. אבן צור הוא מחדשה של סוגת פיוטי ההדרן במרוקו. פיוטיו מתארים את הוויי הלימוד ואת תגיגת הסיום. הפיוט 'בגיל אומרה' פותח במדריך הרפני לכבוד אירוע הסיום: 'בְּגִיל אֲזַמְרָה / וּבְרִנָּה וְתוֹדָה / אֶעֱשֶׂה סְעוּדָה לְגֻמְרָה שֶׁל תּוֹרָה'. בהמשך הפיוט מתוארת שמחת הלימוד. המשורר מתאר את הוויי הלימוד בשיבה: לשנות הלכות, לעיין בפירוש רש"י ובתוספות, לחדש חידושים, להתעמק בהוויות של אביי ורבא ולהתמסר ללימוד הסוגיה בעיון וסברא. השיר נחתם בברכה כפולה ללומדים לזכות לבילוי מיהם בנחת ושובה בתורה ולעלות בשמחה לארץ יקרה:

'בְּעֵלֵי יִשְׁיבָה / הֵם וְתִלְמִידֵיהֶם / בְּנַחַת וְשׁוֹבָה / יִבְלוּ מִיָּהֶם
חַיִּים לְמוֹצָאֵיהֶם / רוֹב כְּבוֹד יִנְחִלוּ / בְּשִׂמְחָה יַעֲלוּ / אֶל אֶרֶץ יִקְרָה'

בפיוט 'אתקינו סעודתא' מתאר אבן צור את ההוויי של תגיגת הסיום וממחיש לקורא מראות וקולות של הקרואים והמוזמנים לסעודה וריחות וטעמים של תפריטה, הכול בלשון הארמית מעין לשון המסכת. וכך פותח הפיוט: 'אַתְקִינוּ סְעוּדָתָא / לְחֻכְמֵי מֵתָא / אִפִּישׁוּ תְּדוּתָא / אִסִּיּוּם מִסְכָּתָא (=התקינו הסעודה / לחכמי המקום / הרבו השמחה / לכבוד סיום המסכת). בהמשך מונה

50 שיר אמונים, אמסטרדם תקנ"ג, דף לט ע"ב.

המשורר את המוזמנים לסעודה על פי מעמדם התלמודי, ומתעכב על תפריט הסעודה המגוון: לחם טוב, יין ישן וחדש, בשר כבש, סופגניות וגלוסקא ומיני מתיקה, והסיבה לסעודה היא 'אסיום מסכתא', פתיחת קבע פומונית משמעותית לשיר לפני כל מחרוזת.

בפיוט 'חזון חבריא' מאת דוד בן-חסין מודגשים השמחה והכבוד, שיש לחלוק ללומדים ולמלמדים, והברכה המשולשת, שהמשורר מאחל להם: 'בְּנֵי חַיִּי וּמוֹנֵי בְּתֻלָּתָא' (טור 14). גם הוא מתעכב על הוויי הלימוד בשיבה ועל המאמץ שמשקיעים החכמים כדי לרכוש בקיאות בהלכה וכדי לבחון אותה בחריפות, כלשון הפייטן: 'מְסִקִּי שְׁמַעְתָּתָא לְהִלְכָּתָא' (טור 34). הפיוט משופע במונחי התלמוד ובשמות מפרשיו. הפיוט גם מדבר בשבחה של אכסניה לתומכים בתלמידי חכמים. מוטיב השמחה, השירה והסיום מודגשים כמה פעמים בפיוט: 'זְמַרְא גְּמוּר תְּהִי זְמֻרְתָּא' (טור 2) (=אחרי הלימוד תהא זמרה), 'זְמַרְא בְּפֻמָּא נְעִיד וּבְמִנָּא אִסְיֻם מְסַכְתָּא דְּסִימְנָא' (טורים 55–56) (=זמרה בפה נעשה וגם בכלי). אך הבית העיקרי בשיר הוא הבית המוקדש לתלמיד שסיים ללמוד את כל המסכת ולכבודו נעשית התגיגה: 'חֲסִדָּאָה אִיהוּ חֲסִדָּאִין מְלִיָּה / גְּבָרָא דְּכָרִיד מְסַפָּרָא כְּלִיָּה / כָּל בְּנֵי עֲלָמָא לֹא יִכְלִי לִיָּה / עֲבִידְתִּיה עֲבִידְתָּא שְׁפִירְתָּא' (טורים 51–54) (=נאה הוא ודבריו נאים, איש שכרוך בספר כולו). בן-חסין הוא הפייטן היחיד שכורך שבחים כה מופלגים למסיים, הגורם העיקרי לתגיגה ולחיבור השיר. הבית לכבוד המסיים הוא הרחבה מוצלחת למאמר של אביי 'יתית לי רכי חוינא [...]'.⁵¹

כאמור, תיאורי הוויי חלקיים של השמחה מופיעים גם בשירים אחרים כמו 'אשיר שירה חדשה' של ר' עמור אביטבול: 'אֲשִׁיר שִׁירָה חֲדָשָׁה / לְכָבוֹד תּוֹרָה קְדוֹשָׁה' (טורים 1–2), שיר הנחתם בתיאור התגיגה כאירוע של כלולות: 'רְעִים סְעוּדָה עָשׂוּ / וּבְתוֹרַת אֵל עֲלָצוּ / וְשִׁישׁוּ כָּלָה נָאָה חֲסוּדָה מִפּוֹ יִקְרָה' (טורים 13–14). שמחת התגיגה היא העניין המרכזי של הפיוט 'עת הזמיר' מאת ר' עמרם עמאר לסיום מסכת סוכה. המשלב את שמחת התג ואת סיום קריאת התורה גם יחד על ידי הרפרין 'זֶה הַיּוֹם עֲשֶׂה ד' / נְגִילָה וְנִשְׁמָחָה בּוֹ'

פיוטי הוויי מאשכנז

שני פיוטים מאשכנז מתמקדים בהוויי ונחתמים במוטיב הגאולה. הראשון 'אמירה נעימה' לסיום מסכת בתרא מאת מנחם נווירא משנת 1761. השיר כתוב בארמית ובנוי מבתים דו טוריים הנחתמים כולם בחרו 'תא' בדומה לשיר 'אקדמות שותא' לשבועות, אולי רמז לתורה הבנויה מא"ב. סדר הבתים יוצר את האקרוסטיכון של א"ב ואחריו שם המחבר: אני מנחם נווירה יצ"ו. נושאי השיר: תיאור אוירת הלימוד, השקלא וטריא והמסכתות הנלמדות, בשבח הלומדים והתהילה והברכה שמביאים לקהילתם, תיאור הסעודה לסיום, השמחה, השירים והדרשות. השירים משלבים גם שבחים לבורא עולם ולתורתו ובקשה לסיום הגלות. הפיוט השני שוכן 'דום שמים', המופיע תחת הכותרת 'שיר לסיום ששה סדרי משנה בחברה קדישא דקהל עדת ישראל

ברלין ו' אדר תפ"ח (=1928), כתוב בנוסח השירה החדשה ומשלב בתוכו את הוויי השמחה ובקשת הגאולה. הנה שתי מחרוזות הראשונה והאחרונה הכתובות במקור בטורים אנכים:

שׁוֹכֵן רוּם שְׁמַיִם / שׁוֹר מִכֶּסֶד בְּבוּדָךְ / צִדִּיק טָהוֹר צִיָּנִים / רָאָה וְחָן עֲמָךְ!
רְצֵה בְשִׁמְחָתְנוּ / בְּחַג חֲבֵרְתֵּנוּ / לְזֶה הַיּוֹם / בָּאֵנוּ הָלוֹם / לְסִיּוֹם מִשְׁנָתֵנוּ

ב. פיוטי מבואות

בין פיוטי ההדרן אפשר להבחין בכמה פיוטים המשמשים מעין מבואות לתלמוד. הפיוטים הללו מתארים את 'יצירת התורה שבעל־פה, ומביאים את שמות הסדרים ואת שמותיהם של עורכי המשנה והתלמוד, מפרשי התלמוד ו'עמודי ההוראה'. בפיוט אפשר למצוא גם את תפיסת הפייטן באשר לזיקה בין התורה שבעל־פה לתורה שבכתב. מפיוטים אלה אפשר גם ללמוד אילו סוגיות נלמדו בקהילה, באילו שיטות ולפי אילו מפרשים. קבוצה זו של פיוטים כוללת את הפיוט 'רחש לבי דבר טוב' מאת ר' יעקב כלפון; 'אל אלהים' מאת ר' יעקב ברדוגו; 'אליכם אישים אקרא' מאת ר' יעקב טולידנו; 'אשורר במקהלות' מאת ר' יחיא אדהאן; 'זה היום' מאת ר' משה חלואה ו'אנכי אשירה' מאת יהושע חיים אהרן בן מאמאן מצפרו.

להלן אתמקד בפיוט אחד המשמש מבוא לתורה שבעל־פה ואזכיר בקצרה את השאר. הפיוט 'רחש לבי דבר טוב' מאת ר' יעקב כלפון הוא הפיוט הראשון שמחציתו הראשונה מתארת את יצירת התורה שבעל־פה (בתים ה-טו) ואת חכמיה. אחריו נתחבר פיוט כללי 'לסיום מסכתא' בשם 'אל אלהים עוזינו' מאת ר' יעקב ברדוגו, שבו אתמקד להלן, ושנכתב כמבוא מפיוט בארמוזים (בביטויים המצריכים פענוח) אמנותיים לתורה שבעל־פה, מרכיביה וחכמיה. הפיוט צמוד להקדמה מפורטת המפרשת את המונחים בפיוט. השורה הראשונה בפיוט מבטאת תפיסה הטוענת שהתורה שבכתב והתורה שבעל־פה ניתנו למשה על ידי האל: יִסֵּד עַל אֵל יְדִידִיו / בְּכֶתֶב וּבְעַל פֶּה יַחֲדוּ / פִּשְׁטוֹ וְחִדּוֹדִיו / רִמְזוֹ וְסוֹדִיו / כְּתַבְנִיתָם, וְכִי הַחֲכָמִים לְדוֹרוֹתֵיהֶם קִיבְלוּ אֶת הַסְּמִכוֹת לִפְרֹשׁ אֶת הַתּוֹרָה. ראשון המפרשים הוא רבנו הקדוש או רבי, וסימנו 'עֲנֵף שֶׁבֶט מִיְהוּדָה / רִבִּי תוֹרָה חֲמוּדָה' (בית יד), וכוונת הפייטן היא לר' יהודה הנשיא. מניין מסכתות הש"ס הוא שישים, וסימנך 'שִׁשִּׁים הֵמָּה מְלָכוֹת / לְסִדְרוֹת עֲרוּכוֹת' (יח). בשורות הבאות מציין הפייטן כי התלמוד נערך על ידי רבינא ורב אשי: 'בְּחִנּוּהוּ נִכְוָּנָה / אֵיתָנָה בְּהוּ סִימָנָה / מְקֻדְּשֵׁי אֲבִינָה / לְאַחֲרֵיתָם' (טורים כא-כה), ואחרי אלה באו מפרשי התלמוד: רש"י ותוספות ולבסוף שלושת 'עמודי ההוראה': ר' יצחק אלפסי (הרי"ף), ר' משה בן מימון (הרמב"ם) ור' אשר בן יחיאל (הרא"ש) ושאר חכמים, פוסקים ומפרשים רבים, שהמשורר אינו יכול לפרטם.

הפיוט 'אליכם אישים אקרא' מאת יעקב טולידנו דומה לקודמו בשלושה מאפיינים: (א) כריכת התורה שבעל־פה עם התורה שבכתב; (ב) חלוקת תארים לחכמי התורה שבעל־פה ומיונם לשלוש קבוצות: 'חותמי התורה' – כינוי לעורכי המשנה והתלמוד, 'גאוני תורה' – כינוי לתנאים ולאמוראים, ו'ראשי התורה' הם 'עמודי ההוראה'; (ג) חתימת הפיוט בתקווה לסיום הגלות ולהחשת הגאולה בפועל הדרגי: 'הָשֵׁב פֶּלָה פְּלֹהָה... '.

פיוט בעל אפיונים דומים הוא 'אשורר במקלות' מאת ר' יחיא אדהאן, וייחודו בהצגת דמותו הכפולה של משה המרחפת בתרין אנפין (המתפצלת לשתי דמויות שתיהן בשם משה: משה רבנו ומשה בן מיימון) בפיוט. בחלקו הראשון של הפיוט מסתברת דמות זו כדמותו של משה רבנו נותן התורה שבכתב, שעורכי התלמוד נשענים עליה, כלומר על התורה שבכתב שמסר לישראל: 'גם בתוכו הִזְכִּירוּ / כֵּל דָּבָר בְּשֵׁם אוֹמְרוֹ / אֲשֶׁר פָּקַד עַל פִּי מֹשֶׁה' (טור כד). דמות זו מתאחדת בחלקו השני של הפיוט עם הרמב"ם, המכונה 'משה איש האלהים', אשר מייצג את התורה שבעל־פה. הרמב"ם ורש"י זוכים לתארים רמים: 'הָהָרִים הַגְּבוּהִים / אֲצִילִי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל / מֹשֶׁה אִישׁ הָאֱלֹהִים // עֲמוּ הַמֶּלֶךְ לְמוֹאֵל / בְּתוֹרַת יְקוֹתֵי־אֵל / מֵאֵד עֲצָמוּ רְאשֵׁיהֶם' (טורים כה–כז), ואחריהם מפרשי התלמוד.

ג. פיוטי הדרן אלגוריים

המשוררים ממשפחת אלבאז – ר' יהודה האב, בנו ר' עמרם ונכדו ר' רפאל – פתחו מעין אסכולה חדשה, שמאפיינים אותה ארבעה חידושים: (א) פיוטי ההדרן מיועדים למסכת מוגדרת, ולא לכל מסכת; (ב) מחרוזות השיר נחתמות בשמות ראשי הפרקים של המסכת; (ג) התריזה ההדרנית (כלומר, הנחרזת עם סיומי פרקי המסכת ויוצרת זיקה עם המסכת ועם הסיום), המתחלפת בכל מחרוז ומקיימת זיקה עם המסכת; (ד) חותמי ראשי הפרקים במחרוזות אינם באים במשמעם התלמודי, אלא במשמע חדש אלגורי, והפיוט כולו עוסק בנושא הגלות והגאולה.

פיוטי ההדרן האלגוריים עוסקים בנושא הגלות והגאולה. למשל, שני פיוטים למסכת 'סוכה', שאחד נכתב בידי ר' יהודה אלבאז והשני בידי ר' יעקב ברדוגו, עוסקים בסוכה הלאומית: ארץ ישראל וכנסת ישראל, והמשורר מתפלל על קוממיותו. הפיוט של ר' עמרם אלבאז לסיום מסכת 'בבא מציעא', השייכת לסדר גויקין, מתאר את היחסים בין ישראל לגויים המשעבדים ואת הנזקים הגופניים, הכלכליים והנפשיים שהם גורמים לישראל. עניין הקמתו מחדש של בית המקדש עולה בפיוט לסיום מסכת 'יומא' שכתב ר' עמרם אלבאז ובפיוט לסיום מסכת 'חגיגה' שכתב ר' רפאל משה אלבאז. הפיוט לסיום מסכת 'סנהדרין' מתאר באופן אלגורי ובעצב רב את קץ הסנהדרין ואת כל מה שהיא מסמלת, ומוסיף תפילה לחידוש הממלכה היהודית.

פיוטי ההדרן של ר' עמרם מתאפיינים בסימן היכר נוסף: מוטיב הוויי החגיגה והלימוד נעדר בפיוטים אלה, ובמקומו מודגש הוויי הגלות והמצוקה של ישראל. בפיוטיו יש דרישה חוזרת לסיום הגלות ולהחשת הגאולה. להלן אדון בפיוט 'קבץ עם בשבי שבוי' שכתב ר' עמרם אלבאז לסיום מסכת 'עירובין', אך אקדים לדיון כמה ראשי פרקים של המסכת: (א) מבוי שהוא גבוה למעלה מעשרים אמה ימעת; (ב) עושין פסין (מחיצה) לבריאיין (לבארות שברשות היחיד); (ג) בכל מערבין; (ד) מי שהוציאורו נכרים או רוח רעה אין לו אלא ארבע אמות; (ה) כיצד מערבין את העיר (כיצד מצרפים שטחים מחוץ לעיר לתחומה); (ו) הדר עם הנכרי בחצר... הרי זה אוסר עליו לטלטל בחצר; (ז) חלון שבין שתי הצרות ד' על ד' בתוך י' מערבין שנים; (ח) כיצד משתתפין בתחומין; (ט) כל גגות העיר רשות אחת; (י) המוצא תפילין בשבת.

מסכת עירובין עוסקת בהגדרת רשויות לעניין טלטול (חפצים) בשבת ממקום למקום והליכה מתחום לתחום. היא מגדירה ארבע רשויות ששתיים מהן מפורסמות וידועות: רשות היחיד ורשות הרבים. המסכת דנה בדרכים להחיל על שטחים שונים רשות אחת, רשות היחיד, כדי שאפשר יהיה לטלטל בהם חפצים. הדרך הידועה היא דרך העירוב. למשל, דיירים שונים משתתפים במזון, שכל אחד מביא חלק ממנו, ושמים אותו בדירתו של אחד מהם וכך נמצאת רשותם מעורבת ונחשבת לרשות אחת.

הפיוט לסיום מסכת 'עירובין' מתאר באופן אלגורי את מסכת הגלות והגאולה של ישראל תוך תיאורה בראשי הפרקים של המסכת התלמודית. הפיוט מתאר בעיה מרכזית – עירוב ישראל בגלות – היותם בני ערובה בקרב הגויים ועירובי שטחי ישראל בשטחי הגויים. ארץ ישראל, רשות היחיד של עם ישראל, הופכת לרשות הרבים של הגויים. רכושם של ישראל גם הוא נלקח מרשותם, מועבר לגויים ומעורב ברכושם: עד מתי קובעים מאדס / גזלים ואינן משיבין / בני דודם פרא אדם / ידו בכל מעך בין (טור ג). המשורר מערב את שורשי הפעלים ערב ועבר כדי לעצב בהם ולהמחיש בעזרתם את העירוב של השטח והרכוש של ישראל בנכסי הגויים ואת העברה והועם המאפיינים את יחסם של הגויים כלפי ישראל: 'בזעם ועברה רודין / רואין כי צד מעבדין' (טור ה). השורה מבטאת הן את יחסם של הגויים לישראל, הן סוגיה המצויה במסכת: כיצד קובעים שטחים מחוץ לעיר – בעיבורה של עיר – ומצרפים אותם לתחומה. המשורר שטח תפילה בפני המקום להצלת ישראל: 'לפדותו תצין מן חלון' (טור ז); להפריד את ישראל המעורב בין הגויים בגלות ומשמש ערובה בידם: 'מה ערבתו תפדי / בן הדר עם הנכרי' (טור ו) לנטוע אותו בארצו מחדש ולהעניש את הגויים, שהוציאורו מארצו: 'השב נקם לצדדים / לכל מי שהוציאוהו' (טור ד). הפרק השמיני במסכת עירובין הדרן בשאלה 'כיצד משתתפין בתחומין? זוכה למענה של ה' בבית ח': 'הן בגערה אוביש מים / ואש כיצד משתתפין', לאמור: המים והאש משתתפים בצו ה' לגאול את ישראל ולהעניש את אויביו. שאר ראשי פרקי המסכת מעוצבים כראשי פרקים של הגאולה: עם ישראל ייכנס לארץ ישראל: 'יכנס הבן למבו / שהוא גבוה למעלה' (טור א); העלייה לרגל תתחדש, ויחד עמה תתחדש עשיית מחיצות לבארות להשקות את העולים: 'יעלו עולי רגלים / עושין פסים לביאות' (טור ג) ובית המקדש ייבנה מחדש ויתרומם מעל לכל גגות העיר: 'עד אבנה לך בית המדתי / מרום על כל גגות העיר' (טור ט). הפיוט נחתם ברעיון הדרני: 'עם רם נבחר לך למנה / השיבחו לקדמותו / ילמוד תורתך ברננה / יום ולילה לא ישבתו'. סיומה של מסכת תלמודית מנוצל אפוא לבקשה לסיום הגלות, ושעם ישראל ישוב מחדש לארצו ולתורתו.

ר' רפאל משה אלבזו כתב שני פיוטים: אחד לסיום מסכת 'חגיגה' ואחד לסיום מסכת 'קידושין', המתאפיינים בתכונות של פיוטי הדרן אלגוריים, אבל הם שונים באווירה ויש בהם שלושה חידושים: (א) הדגשת הבשורה והגאולה (חגיגת המקדש שהיה וזה שעתיד לקום) במקום מצוקת הגלות המאפיינת את פיוטי של ר' עמרם אלבזו; (ב) צד אלגורי מודגש: הפיוט לסיום מסכת 'קידושין' עוסק בקידושי הקב"ה החתן עם ישראל הכלה כמשל לחידוש הברית לעתיד לבוא,

שהוא ציור אלגורי ידוע במקורות. הפיוט מרחיב את ציור הכלולות גם למסכת תלמודית, המתפרשת זו הפעם הראשונה כמסכת כלולות אלגורית בין הקב"ה לישראל; (ג) שני הפיוטים נחתמים גם בשם המסכת. הראשון במלה 'חגיגה': 'וְשֵׁם נֶעְשָׂה זִבְחִי [...] שְׁלָמִי פֶסַח וְשְׁלָמִי חֲגִיגָה' והשני ב'קידושין': 'אֲבָחֶר כָּךְ מִקֵּל עַמִּים לְהִיטֵל לִי / עַם עַל יְדֵי חֶפֶז וְקִדּוּשֵׁינִי'. שני פיוטים אחרים אליגוריים לענייני גאולה נתחברו על ידי שני משוררים למשפחת מאמאן בצפרו. שני הפיוטים מסיימים בראשי פרקים של מסכת בבא קמא (בדומה לפיוטיו של ר' עמרם אלבוז): 'אלי הבט' מאת ר' יהושע חיים אהרן בן מאמאן והפיוט 'אל חי זכור עדה' מאת ר' רחמים יוסף (בן רפאל) בן מאמאן.

פיוט אלגורי אחר הוא הפיוט 'עד הנה אל עזרנו' שכתב ר' עמרם עמאר לסיום לימוד מסכת 'כתובות'. הפיוטן שילב בפיוט את ראשי הפרקים של המסכת במשמעות אלגורית – יחסי השם וישראל כאיש ואישה – ובנה אותם כמחרוזת ולא בסוף הבית, כנהוג בפיוטי המשוררים למשפחת אלבאז. תופעה זו מבליטה את התרחשותה של עלילה טבעית בפיוט. הפיוט פותח ב'בתולה נשאת' (פרק א'), שעניינו תקופת הנישואין היפה בין הקב"ה לישראל. בהמשך מתואר משבר הנישואין ותקופת הפרידה 'אשה שנתארמלה' (פרק ב'), ועובר לפרק 'אלו נערות' הנטפלות אליה, משל לעמים הזרים (פרק ג'). שלושת הפרקים האחרונים במסכת עוסקים בגאולת ישראל בעתיד. הפיוט נחתם בשם המסכת 'כתובות' במשמעים שונים הנקשרים לגאולה (טורים לח–מ):

'חֻקִּי בַת יַעֲלָה אֲהוּבָה / שְׁמַחִי בְּתוֹסֶפֶת כְּתוּבוֹת
לִךְ יְשׁוּעָה קְרוּבָה / יְהִי כִּךְ עוֹד דִּין כְּתוּבוֹת
עוֹד אֶרְאֶה לִךְ מְרֵאוֹת חֶבֶד / עַל סֶפֶר נְבִיא כְּתוּבוֹת'

ד. פיוטים בשבת התורה ומניית סגולותיה
שבת התורה ומניית סגולותיה משולבים בכמה פיוטים, אך יש פיוטים, שנושאים העיקרי הוא התורה, מעלותיה וסגולות הלימוד יחד עם תיאור מעמד הר סיני ומתן תורה. נושאים אלה מאפיינים את הפיוטים מבבל ומג'דבה ואת רוב הפיוטים של המשוררים ממשפחת מאמאן מצפרו, וכן פיוטים אחרים כמו שיר לסיום שישה סדרי משנה 'אודה לאלקי השמימה', מאת ר' משה שלמה מטאלאצין.

סיום המסכת וסיום הגלות ובקשת הגאולה
בפיוטים מן האסכולה האלגורית מבטאים המשוררים באופן אמנותי את סיום הגלות ואת בקשת הגאולה בתחילת הפיוט או בסופו. הפיוטן אמנם משתתף בשמחה על סיום לימוד המסכת, אך הוא יודע כי מסכת אחרת ארוכה, מסכת הגלות, טרם נסתיימה, ומסכת הגאולה טרם התחילה, וזאת ההזדמנות לדרוש את סיום הגלות ואת תחילת הגאולה. ניצניו של רעיון זה מופיעים לפעמים גם בסוף פיוטי ההווה נוסח איטליה ואמסטרדם.

הפועל 'שוב' בעברית המקביל ל'הדר' בארמית מופיע בכמה פיוטי הדרן בהקשר של של שיבת ישראל לארצם ושיבת הקב"ה לישראל, מעין הד לנוסח 'הִדְרָן עֲלֶךָ וְהִדְרָךְ עֲלֶיךָ'. הפועל מופיע בסוף הפיוטים או בתחילתם דוגמת סוף הפיוט 'אלהי עולם' של ר' עמרם אלבאז: 'מַלְכֵּת בֵּית דָּוִד מְלֻכְנוּ / לֹא כָּל הַיּוֹם צָפִינוּ / אִם כְּגֹד כְּגִדְנוּ / אֲלִיךְ עֲתָה שָׁבְנוּ / הַחֵשׁ תֵּן לָנוּ כְּדוֹד חֲלָק', או בפתיחת פיוטו 'האירה פניך': 'עוֹטָה כְּשֶׁלֶמָה אוֹרָה / עֵת לְחַנְנָה / קָרֵב וְהִשָּׁב שׁוֹפְטֵי תוֹרָה / כְּבִרְאוֹנוֹהָ'. ההקשר של המשכיות התורה בסיומה של המסכת עם חידוש הגאולה של ישראל מהדהד בפיוט שלו 'קבץ עם': 'עַם רַם נִבְחַר לָךְ לְמִנָּה / הִשִּׁיבֵהוּ לְקִדְמוֹתוֹ / יִלְמֹד תוֹרָתְךָ כִּרְנָנָה / יוֹם לְיִלְלָה לֹא יִשָּׁבֵת'. לסיום מסכת 'תגיגה' פותח ר' רפאל משה אלבאז את פיוטו ברעיון הדרני, שבו נקשר סיום המסכת עם סיום הגלות וחידוש העלייה לרגל וקרבן תגיגה: 'שׁוֹבָה עַד מִתִּי הַנֶּחֱם' המקביל ל'הדרך עלך' שפירושו המקובל הוא עוד תשובי אלינו. גם בפיוט לסיום מסכת 'קידושין' מופיע פועל הדרני 'השב', שעניינו החזרת עטרת ישראל ליושנה: 'אֶת שׁוֹפְטֵי הָשָׁב כְּבִתְחֻלָּה' (אמרו,ד).

מיווג מעניין המשלב את שני הפירושים של נוסח 'הִדְרָן עֲלֶךָ וְהִדְרָךְ עֲלֶיךָ' במובן של שיבה וגם הדר מצוי בפיוט מברלין משנת 1928 'שוכן רום שמים' במחרוזות האחרונה המופיעה תחת הכותרת 'הדרך עלך':

נָא עוֹד נָשׁוּב הִדְרָךְ / מְשַׁנְתָּנוּ חֲלָקְנוּ / וְעֲלִינוּ תְּהִי הִדְרָתְךָ / וְיִהִי גַעֲמֶךָ עֲלִינוּ
נִדְּעָה נִדְּרָפָה דְּעִתְךָ / וְחַיִּים תֵּן לְיִדְעִיךָ / נָרִים רֹאשׁ / וְלֹא נָבוֹשׁ / לְשֹׁמֵר מִצְוֹתֶיךָ.

שיר הדרן מוהדר: 'אִמְרוּ לְאַחֲוֵיכֶם רְחֻמָּה'

כתובת: פיוט יסדתיהו לסיום מסכת קידושין ומסיים בראשי פרקים והוא בדרך שו"ת (=שאלה ותשובה) בין אב לבנים. סימן (=חתימה): רפאל.
לנועם(=לחן): 'ואם מא עאר עליכום' ולמשקל 'גדל אלהים חי'.
[הפיוט שקול במשקל דומה לשירי הלחן הנ"ל].
התבנית: שיר סטרופי בן חמש מחרוזות. בכל מחרוזת ארבעה טורים, וכל מחרוזת מסתיימת באחד משמות ראשי ארבעת הפרקים של מסכת קידושין שלסיומה מוקדש הפיוט. בתחילה האחרונה של הפיוט נרמז גם שם המסכת.
התחיה: אב. אב. ג. ג. ג. ג. ... המשקל: עשר הברות בכל צלע.
מקור: שיר חדש, תרצ"ה ירושלים, דף יג ע"ב.

אִמְרוּ לְאַחֲוֵיכֶם רְחֻמָּה
אוֹשִׁיעַ לֹא בְּחָרֵב וּבְחַנְיָה
אֵשֶׁת חֵן בִּיד צַר צוֹרֵר עַד מָה
תִּהְיֶה מְכוּרָה הָאִשָּׁה נִקְנִית

5 רָאֵה עֲנִי וְחַלְצֵנִי
מִי כְמוֹךָ אֵל נָאדָר בְּקֹדֶשׁ
בְּךָ בְּטַחְתִּי פָנֶה הַנְּנִי
יִזְבְּלֵנִי זֶה הָאִישׁ מִקֹּדֶשׁ

פָּרַח תִּפְרַח גִּילַת יְרֵדָן
10 וְלֶךְ עֲזוּבָה עוֹד לֹא יֵאמָר
אֲחִישָׁה עַת קֵץ צִיּוֹן אֲחֻזָּן
בְּצִדְקָה יְיָ יִתֵּן אָמֵר

אֶת שׁוֹפְטֵי הָשָׁב כְּבַתְחָלָה
וְכִתְּנֵי חֲגוֹר אֲפוֹד גַּם חֶשֶׁן
15 תִּטְחַח עִם קְרָאתָם סֶגְלָה
תִּצְרֹף סִיגִי עֲשֶׂה יִיחָסִין

לֶךְ רַעֲיָה אֲבָנָה מִשְׁכֵּן זְבוּלִי
חֹמַת אֵשׁ סָבִיב כְּמִגְדַּל הַשָּׁן
אֲבַחֵר בְּךָ מִכָּל עַמִּים לְהָיִית לִי
20 עַם עַל יְדֵי חֶפֶז וְקִדּוּשִׁין

1. אמרו לאחוזתכם ורחמנה: דברי בשורה של ה' לישראל על הגאולה הקרבה (על פי הושע ב 3).
2. אוֹשִׁיעַ [...] ובנתתי: ישועת ה' תהיה קלה ועל טבעית ללא צורך של מלחמה על ידי ישראל (על פי שמואל א יז 49).
- 3-4. אֶשֶׁת [...] נְקִיטָה: עד מתי ישראל, קניינו של ה', יהיו מכורים בידי הגויים?
3. אֶשֶׁת חָן (על פי משלי יא 17). ביד צר צורר: שיבוץ מורכב (על פי איכה א 7 ובמדבר י 9). עד מה: עד מתי? כמו 'עד מה' תאנף לנצח' (תהלים עט 5).
4. מכורה: לעבדות ביד צר, ומוסב על אשת חן ועל האישה נקנית היא ישראל. האישה נקנית: סיום מחורות א' בראש פרק א' של מסכת קידושין 'האשה נקנית בשלש דרכים' במובן האישה מתקדשת. לשוור קנה שני מובנים: קניין וקידושין (בבלי, קידושין ב ע"ב), ושיעור החרו כאן במשמע מגוון: האישה הקנייה לה' ומקדשת לו עד מתי תהיה קנייה בידי הגויים ומכורה להם, הלא האישה ישראל נקנית כבר ומקדשת לד' היא?!
5. ראה [...] וחלצני: מן הגלות (על פי תהלים קיט 153).
6. מי [...] בקדש: על פי שמות טו 11.
7. בך בטחתי: על פי תה' כה 2. פנה חנני: עדה"כ תהלים כה 16.
8. יזבילני: גם זה תיאור אלגורי (על פי בראשית ל 20), 'הפעם יזבילני אישי' 'ועניינו ידור עמי' (רד"ק ספר השירים שרש ובל, ומפרשים). והגמטל כאן: יחזור עמי לארצי ויבנה בית מקדשי להיות שכינתו עמי. האיש מקדש: סיום מחורות ב' בראש פרק ב' של המסכת 'האיש מקדש בו ובשלוותו'. כאן: תאור אלגורי לה' אשר יחדש בריתו עם ישראל.
9. פרח [...] ורנן: על פי ישעיה לה 2.

פיוטי הדרן לסיום לימוד מסכת: סוגה חדשה יחסית בשירת הקודש העברית

10. ולך [...] יאמר: על פי ישעיה סב 4.
11. אחישה עץ קץ: אחיש את זמן הגאולה. עץ קץ: על פי דניאל יא 35. אחישה עת: מלשון 'אני ד' בעתה אחישנה' (ישעיה ס 22), ובבבלי סנהדרין צח ע"א נדרש על הגאולה: 'זכו בעתה' - לא זכו - אחישנה'. ציון אחיו: עדה"כ תהלים קב 14.
12. בבצקה [...] אומר: ד' בחסדו יצוה ויגזור על הגאולה. ה' יתן אומר: על פי תהלים סח 12. כאן: רמז לסיום מחזרות ג' בראש פרק ג' של המסכת 'האומר לחברו צא וקדש לי אשה', והנמשל: ה' ישלח מבשר לבשר על הגאולה.
13. את שופטי [...] חשן: בקשה לחידוש הסנהדרין ועבודת הכהנים כבראשונה. שופטי השב בתחילה: על פי ישעיה א 26.
14. חגור אפוד: על פי שמאל א ב 8. אפוד: אחד משמונת בגדי הכהן. חשן: אחד מבגדי הכהן ועליו ארבעת טורי האבן.
15. עם קראתם סגולה: על פי שמות יט 5.
16. תצורף סיג: תזכך ותזקק את ישראל מערב רב שבהם כמו שמזככים מתכת יקרה מפסולת שבה כמו 'תצורף כתר סיג' (ישעיה א 5). עשרה יחסין: סיום מחזרות ד' בראש פרק ד' של המסכת, ותחילת: 'עשרה יחסין עלו מבבל' וראה שם סט ע"ב: 'לא עלה עזרא מבבל עד שעשאה כסולת נקיה'.
17. משכן זבול: הוא בית המקדש כנגד בקשת הרעיה 'זבולני האיש מקדש'.
18. חומת...השן: וסביב למשכן אבנה חומת אש. חומת אש סביב: על פי זכריה ב 9. כמגדל השן: על פי שיר השירים 5, שנדרש על בית המקדש (שיר השירים רבה ד, יא).
19. אבחר [...] עם: על פי דברים יד 2.
20. על ידי חופה וקידושין: מחותמה של ברכת חתנים (בבלי כתובות ז ע"ב). כאן: משל לברית בין ד' וישראל, ציור נפוץ במדרש על מעמד דוד סיני, בחירת עם ישראל והגאולה לעתיד לבוא. קידושין: רמז גם לשם המסכת.

רשימת פייטנים שחיברו פיוטי הדרן

להלן פירוט של שמות הפייטנים שחיברו פיוטי הדרן ופרטים על פיוטיהם, המדינות שבהן התגוררו והשנים שבהן חיו.

פייטני איטליה

ר' יהודה אריה ממדינה (ריא"ם) (1571–1648): חיבר שלושה שירי הדרן בקובץ שיריו דיואן לר' יהודה אריה ממדינה פילדלפיה תרצ"ב: 'אנשי ישיבת שם' (שיר ע"ג) לסיום 'כתובות', 'איך תמאן' גם הוא לסיום 'כתובות' (שיר קמ"א) ו'תודות נתן לאל' לסיום מסכת גטין (שיר ע"ד).

יצחק חיים כהן בן יעקב יצחק מן החזנים (פאדובה, 1644): חיבר שיר 'לסיום מסכת חולין' שמש לבדו בזבול גאה' (ד' ברגמן, צרור זהובים, סונטים עבריים מתקופת הרנסאנס והבארוק, ירושלים תשנ"ח), שיר 354 ועוד שיר לסיום אותה מסכת (צרור זהובים, עמ' 438). ישראל בן יוסף קוניאן (פאדובה, 1650): חיבר שיר 'תלמוד באין לומד' לסיום 'ברכות' ולתחילת 'שבת' (צרור זהובים, שיר 399).

אשר קלירלי: היבר שיר 'ברוך אשר הבריק' לסיום המופיע בדיואן של ריא"ם (שיר פ"ו) ומעובד על ידו ומוהדר ב'צרור זהובים', שיר 122.

פייטן מאמסטרדם

משה די יהודה פיזא: חיבר סדרת שירים ופזמונים הדרניים המושרים בקהילת אמסטרדם. מקור: שיר אמונים אמסטרדם תקנ"ג (מחברים: משה די יהודה פיזא ור' דוד די אברהם די פיזא ור' יוסף די יעקב בשן). תאריכי חיבור השירים על פי כתובותיהם: תקכ"א-ב/1760-1761, תקל"ד/1774, תקל"ח/1778 ותק"מ/1780.

פייטנים ממרוקו

רשימת הפייטנים להלן מסודרת לפי סדר כרונולוגי משוער של השנים שבהן חיו. הפייטנים ר' יעקב אבן צור, ר' יעקב כלפון ור' דוד בן חסיד פעלו במאה השמונה עשרה, ואילו הפייטנים האחרים פעלו בעיקר במאה התשע עשרה. הסדר הכרונולוגי איננו מקביל בהכרח לסדר חיבור הפיוטים.⁵²

ר' יעקב אבן צור (יעב"ץ) (פאס, 1673-1752): חיבר שלושה פיוטי הדרן בתוך קובץ שיריו 'עת לכל חפץ', אלכסנדריה תרנ"ג תחת הכותרת 'לסיום מסכתא': 'בגיל אומרה' דף ס ע"א; 'יה בדתך' דף ס ע"א; 'אתקינו סעודתא', דף ס ע"ב.

ר' יעקב כלפון (טיטואן, נפטר בתרט"ו/1856): חיבר ארבעה פיוטים בתוך ספר 'קרן בן שמן' תשנ"ד: 'רחש לבי' לסיום מסכתא, עמ' עא; 'אודה לאל' לסיום 'כתובות' ותחילת 'ביצה', עמ' עב; 'לפני אל דר רומה' לסיום 'עבודה זרה' ותחילת 'שבת' עמ' עג ו'ידידים פצחו' לסיום 'שבועות' והתחלת 'פסחים', עמ' עה.

ר' דוד בן חסין (רדב"ח) (מכנאס, 1727-1792): חיבר שני פיוטים בתוך קובץ שיריו 'תהילה לדוד', לוד תשנ"ט (מהדיר: אפרים חזן): 'עם בני ישראל' לסיום המשנה, עמ' 666-667, ו'יחדון חבריא' לסיום מסכתא, עמ' 667-671.

ר' שלמה חלואה (מכנאס, המאה השמונה עשרה): כתב פיוטים לסיום המשנה. נזכר בתוך פיוט ושירה ביהדות מרוקו מאת יוסף שטרית, 'ירושלים תשנ"ט', עמ' 206.

ר' משה חלואה (רמ"ח) (נפטר בשנת 1826): חיבר פיוט אחד 'זה היום' לסיום משנה וגמרא בתוך קובץ שיריו 'פה לאדם', קאניגסבערג 1823, דף כג ע"ב-כד ע"א.

ר' יהודה אלבאז (רי"א) (צפרו, 1770-1847): חיבר שני פיוטי הדרן בתוך 'קול זמרה', בסוף ספר שבות יהודה, ירושלים תש"מ: 'דרוש וחקור תורות' לסיום 'ברכות', עמ' 753-754 ו'יחד צור שוכן שחקים' לסיום 'סוכה', עמ' 756.

52 פרטים נוספים על המשוררים האלה אפשר למצוא במבואות של קובצי השירה שלהם ובספר 'בן נאים, מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א'.

- ר' עמור אביטבול (עמור) (צפרו, 1780–1854): חיבר פיוט אחד: 'אשיר שירה חדשה' לסיום 'סנהדרין' בקובץ שיריו 'שירת העומר', ירושלים תשס"א, עמ' ק'.
- ר' מסעוד הכהן: חיבר שני פיוטים: 'לכבוד סיום הגמרא' בספר 'קרן בן שמן' תשנ"ד, עמ' קעג; 'בר קדוש נכבדת אשרין' לסיום הוזהר הקדוש, שם, עמ' קעד.
- ר' יעקב ברדוגו (ר"ב) (נולד במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה ונפטר בשנת 1783): חיבר שני פיוטי הדרן בקובץ שיריו 'קול יעקב', אמסטרדם תר"ד: 'אל אלהים עוזינו' לסיום מסכתא, עמ' לח–לט ו'יה משיב אנוש' לסיום 'סוכה', עמ' מ'.
- ר' עמרם אלבאז (רע"א) (צפרו, 1779–1857): חיבר ארבעה פיוטים בתוך 'קול זמרה' בתוך: ספר שבות יהודה, ירושלים תש"ם: 'האירה פניך' לסיום 'ומא', עמ' 730; 'קבץ עם' לסיום 'עירובין', עמ' 730–731; 'חנן דרוש בנים' לסיום 'בבא מציעא', עמ' 731 ו'אלהי עולם' לסיום 'סנהדרין', עמ' 746–747.
- ר' רפאל משה אלבאז (רמ"א) (צפרו, 1823–1896): חיבר שני פיוטים בקובץ שיריו 'שיר חדש', ירושלים תרצ"ה: 'שובה עד מת' לסיום 'חגיגה', דף נד ע"א ו'אמרו לאחותיכם' לסיום 'קידושין', דף ח ע"א.
- ר' יהושע חיים אהרן בן ר' שלמה בן מאמאן (צפרו, נפטר בשנת 1858): חיבר שלושה פיוטים:
1. אנכי אשירה' לסיום מסכת כתובות בקובץ 'עט הזמיר' עמ' 4 נספח לספר 'יד רמ"ה' (עורך: ר' יהושע מאמאן), ירושלים תשנ"א. ובתוך הספר בשם 'עם ר"ם' תולדות משפחת מאמאן ק"ק צפרו' מאת רפאל עמרם ממך, ירושלים תשס"ו, עמ' 118. 2. 'אביע זמירות' לסיום מסכתא, עט הזמיר, עמ' 5 ועם ר"ם, עמ' 119. 3. 'אלי הבט' לסיום מסכת בבא קמא, עט הזמיר, עמ' 6 ועם ר"ם, שם, עמ' 120.
- ר' רפאל (בן יהושע חיים) בן מאמאן (צפרו, 1810–1863): חיבר שני פיוטים: (1) 'לאל נורא ואיום' לסיום מסכת מגילה, עט הזמיר, עמ' 25; עט ר"ם, עמ' 215; (2) 'אשיר ואזמרה' 'פיוט ראוי לנשמת חג השבועות ולסיום מסכתא', עט הזמיר, עמ' 28; עט ר"ם, שם, עמ' 218.
- ר' רחמים יוסף (בן רפאל) בן מאמאן (צפרו, 1839–1906): חיבר שני פיוטים: (1) 'אהללה לאלהים' לסיום מסכת נזיר, עט הזמיר, עמ' 38; עט ר"ם, שם, עמ' 246; (2) 'אל חי זכור עדה' לסיום מסכת בבא קמא, עט הזמיר, עמ' 40; עט ר"ם, עמ' 248.
- ר' יעקב טולדינו (ר"ט) (מכנאס, המחצית השנייה של המאה התשע עשרה והמחצית הראשונה של המאה העשרים): חיבר פיוט אחד: 'אליכם אישים אקרא' בתוך קובץ שיריו, יגל יעקב, תרצ"א, עמ' 356–357, נספח ל'ישמח ישראל' מקנאס תרצ"ו.
- ר' יחיאל אדהאן (ר"ד) (תאפילאלת, 1866–1957 ירושלים): חיבר פיוט אחד: 'אשורר במקלות', שראה אור לראשונה על ידי צ' מלאכי, 'הפייטן ר"ד כותב שיר לר' אבנר צרפתי במרוקו', מהות, כה (תשס"ג), עמ' 109–114.
- ר' עמרם עמאר (רע"ע) (חי' באלג'יריה ונפטר, כנראה, בשנת 1835): חיבר שני פיוטי הדרן

בתוך כתב יד נ"י 4540 'עד הנה האל עזרנו' לסיום 'כתובות', עמ' 244 ו'עת הזמיר הגיע', לסיום הגמרא, עמ' 245–246.

ר' דוד אלקאים (מוגדור, 1885–1940): אמנם לא חיבר פיוטי הדרן לסיום מסכת, אך כתב 'פיוט לסיום הזהר' בדיוואן שלו 'שירי דודים' ירושלים תשמ"ג, עמ' 244–245. שמואל בן לחסין (מכנאס תרנ"ו – ירושלים תשמ"ג):⁵³ חיבר ארבעה פיוטי הדרן בקובץ שיריו 'ספר שיחת שמואל', ירושלים תשמ"ג: 'שיר ושבח אערון' לסיום מסכת קידושין, עמ' 21; 'אשור שירה נעימה' לסיום מסכת בבא מציעא, עמ' 29; 'אודה בפי ולשוני' לסיום מסכת מגילה, עמ' 37; 'שיר ושבח אתנה' לסיום מסכת ברכות, עמ' 40.

פייטנים מג' רבא מבבל ומאשכנז
על הפייטנים להלן לא מצוינים פרטים על תאריכי לידתם ופטירתם, לא בספרים שבהם הם מופיעים ולא באנציקלופדיות. כנראה שחיו במאה התשעה עשרה.

פייטנים מג' רבא
ר' אברהם הכהן: חיבר שני פיוטי הדרן: (1) 'אור עיני ורעיוני' מופיע בספרו 'ולבש הכהן' – קישוטי כלה, ג'רבה תרפ"ז/1926, דף קכב ע"א ובספר 'יומא טבא לרבנן' מאת משה דינן וחיים בנימין גולדברג, מודיעין עלית תשס"ד, עמ' ש"ג; (2) 'אש דת', ולבש הכהן שם דף קכג ע"א, וב'יומא טבא', שם, עמ' שלט.
ר' מסעוד בן שלום: חיבר פיוט 'ממרום תשלח גואל' 'ולבש הכהן' דף קכג ע"א וב'יומא טבא', עמ' שמג.

ר' דוד בן משה: חיבר פיוט 'גדול רב כח ואל', ולבש הכהן, קכד ע"א.
נתן: חיבר פיוט 'אודה לאדוני' ב'יומא טבא', עמ' שמ"ו.

פייטנים מבבל
ר' יוסף חיים (הידוע בשם 'בן איש חי'): חיבר שיר 'תהלת אל' בתוך קונטרס 'הזכרת בני רב פפא בסיום מסכתא' מאת שלמה שלומוביץ, ירושלים תשס"א, עמ' לג.
אליהו (אביו של ר' יוסף חיים): חיבר שיר בשם 'בואי כלה [...] הכלולה' (שם).

פייטנים מאשכנז
ר' נפתלי הכהן כ"ץ: חיבר שיר תחת הכותרת 'זמר לסיום מסכת או לאיזה ספר', בתוך קונטרס שם, עמ' לד.
ר' מנחם נווירא: חיבר פיוט 'אמירה נעימה' לסיום מסכת בבא בתרא תקכ"א/1761 י"ל ע"י מכון "ברדיטשוב" קרית ספר תשס"ג. מקור: ספריית פריז וירונה H 36 A.
ר' משה שלמה מטאלאצין (תלמיד וחבר של הגר"א): חיבר שיר תחת הכותרת 'שיר לשיתא

53 ספר זה נשלח אלי לידיעתי על ידי ר' ישראל בן ישי מכללת ליפשיץ ירושלים.

סדרי משנה (=שיר לסיום ששה סדרי משנה) הפותח במלים 'אודה לאלקי השמימה', ספר שער השירים, ווארשא תר"ן, עמ' 58–61.

שיר הפותח במלים 'שוכן רום שמים', המופיע תחת הכותרת 'שיר לסיום ששה סדרי משנה' בחברא קדישא דקהל עדת ישראל ברלין ו' אדר תפר"ח / 1928, 'צא לאור על ידי י"ל ביאלר, 'מגנוזי בית הנכות אשר בהיכל שלמה', שנה בשנה, תשכ"ב, עמ' 431–432.

סיכום

פיוטי הדרן מהווים סוגה חדשה יחסית בשירת הקודש העברית החל מן המאה השבע עשרה או קצת לפנייה. הסוגה הזאת אינה ידועה לא באסכולות הפיוט נוסח ארץ ישראל, לא בשירת ספרד, לא בשירת נג'רה ולא בשירת תימן, והיא מוסיפה עוד גוון לפיוטים הקשורים במעגל התורה. מחדש הסוגה ההדרנית היה ר' יהודה אריה ממודינא (ריא"ם) שחי איטליה, ואחריו כתבו כך הפייטנים ר' יעקב אבן צור במרוקו ומשה פיז'ה באמסטרדם.

מבחינת תוכנם אפשר לחלק את פיוטי ההדרן לארבע קבוצות:

א. פיוטי הוויי: מתארים את הוויי הלימוד ואת אירועי התגיה: המשתתפים בה, השמחה, השירה, הסעודה ותפריטיה, האיחולים והברכות ללומדים. פיוטים ראשונים מסוג זה נכתבו באיטליה, באמסטרדם ובמרוקו. למשל, הפיוטים שכתבו יעקב אבן צור ור' דוד בן-חסיין. פיוטי הוויי אחרונים הם מאשכנז. למשל, 'אמירה נעימה' נוסח מנחם נוירה ממברדיטשוב, והשיר הברליני 'שוכן שמים רומה' משנת 1928, המושר בניגון 'מעוז צור ישועתי' ככתוב בראשו.

ב. פיוטי מבואות: מתארים את סדרי הש"ס, שיטות הלימוד, איך נוצרה התורה שבעל-פה ואת חכמיה, עורכי המשנה והתלמוד, התוספתא והבבלי, מפרשי התלמוד ופוסקים ראשונים ואחרונים עד ל'שולחן ערוך' של ר' יוסף קארו ונושאי כליו. פיוטים אלה כולם ממרוקו, והם מדישים את תרומתם של יוצרי התורה שבעל-פה ואת התפיסה של אחדות התורה שבכתב עם התורה שבעל-פה. ר' יעקב כלפון הוא הראשון שחיבר פיוט בעל אופי מבואי לתלמוד ובעקבותיו הלכו הפייטנים ר' יעקב ברדוגו, ר' יעקב טולידנו ור' יחיא אדהאן.

ג. פיוטי הדרן אלגוריים: רובם נכתבו על ידי פייטנים ממשפחת אלבאז מצפרו ובראשם ר' יהודה. גם פיוט אחד של ר' עמרם עמאר מאלג'ריה נכתב ברוח אלגורית. ברוח זו נתחברו שני פיוטים למשוררים ממשפחת מאמאן גם כן מצפרו. חמישה חידושים הם סימניה של אסכולה זו:

- (1) ייעוד הפיוטים למסכת מוגדרת; (2) חתימת בתי השיר בראשי פרקים של המסכת; (3) יצירת זיקה למסכת בחריזה הדרנית המתחלפת בכל מחרוזת; (4) הטענת ראשי הפרקים במחרוזות במשמע חדש לאומי אלגורי, שעניינו הגלות והגאולה; (5) פתיחת הפיוט או סימונו ברעיון הדרני, שבו נקשר סיום המסכת עם סיום הגלות ותחילת הגאולה, ושימוש במילים מהשורש שוב, למשל, 'שובה עד מתי הנחם'. 'שובה' הוא פועל המקביל במשמעו לפועל הדרן בנוסח 'הדרך עלך'.

ד. פיוטים בשבח התורה ומניית סגולותיה: שבת התורה ומניית סגולותיה משולב בכמה פיוטים, אך יש פיוטים, שנושאם העיקרי הוא התורה, מעלותיה וסגולות הלימוד בשילוב תיאור מעמד הר סיני ומתן תורה. אלה הם האפיונים והמוטיבים של הפיוטים מבבל ומג'רבה ושל רוב הפיוטים שכתבו משוררים ממשפחת מאמאן מצפרו, וכן פיוטים אחרים כמו שיר לסיום שישה סדרי משנה 'אודה לאלקי השמימה', מאת ר' משה שלמה מטאלאצין.

פיוטים אלה פשוטים הם ואינם נקשרים בתוכם למסכת או לסיום. אליהם אפשר לצרף גם את שירי ההדרן המאוחרים נוסח שמואל בן לחסין (נפטר בירושלים תשמ"ג). שמבחינת תוכנם הם פשוטים ועממיים, ועיקרם ביטוי של שבח והודיה לה' על הזכות לסיומה של מסכת. אבל בצורתם מגוונים הם בחרוזים ובתי רוב השירים נחרזים כולם במילת קבע של שם המסכת, חרוז שהוא משמעותי לנושא השיר.